

Gesproken recensie van *Apocalyps in kunst, Ondergang als loutering?* onder redactie van Marcel Barnard en Wessel Stoker (2014)

Uitgesproken door Anne Marijke Spijkerboer op VU Amsterdam, woensdag 14 januari 2015.

Het voordeel van een gesproken recensie is dat het het begin kan zijn van een gesprek. Op een geschreven recensie hoor je zelden iets. Dit nodigt hopelijk uit tot verder gesprek.

Inleiding

De beelden van de aanslagen in Parijs dezer dagen nog door mijn beeldgeheugen, waarschijnlijk ook door de uwe. Mijn zoon en schoondochter werken een paar maanden in Parijs aan hun proefschrift en ik heb dagen achter mijn pc naar de beelden zitten kijken. Als bezorgde moeder, maar daarna ook met de vraag: hoe wordt er in de beelden en de filmpjes geframed, zoals dat tegenwoordig heet, wat moet ik er op de zondag mee, wat gebeurt er met mijn theologie, waar gaan we dit in de kunst merken? Hoe komt het dat ik sommige filmpjes wel tien keer opnieuw bekeek?

Ik kwam in alle berichtgeving het woord apocalyptisch nog niet tegen, maar misschien komt dat later nog in een overwogen opiniestuk. Je hebt 9/11, maar nu misschien ook sept – un. Het woord apocalyptisch wordt dan meestal gebruikt in de zin van overdonderend geweld, iets wat zo groot is dat je het als kleine mensen niet kan overzien, iets wat de bodem van onze samenleving laat schudden. Gaat het, zoals de ondertitel van het boek *Apocalyps in kunst* luidt in Parijs om ondergang en zo ja, blijkt die dan loutering te zijn? Ik help het ons hopen, maar ik vrees ernstige ontwikkelingen. Ik kom hier niet voor een politieke analyse al zitten de terroristen nu misschien gelouterd in hun paradijs. Zij wel.

Helaas is er in het geweld in Parijs een heel duidelijk verband tussen religie en kunst. De aanslag op Charlie Hebdo werd veroorzaakt door cartoons, door kunst dus. De cartoons waren voor de terroristen een reden om apocalyptische taferelen op gang te brengen. Het is daar dus gewoon oorlog tussen kunst en religie.

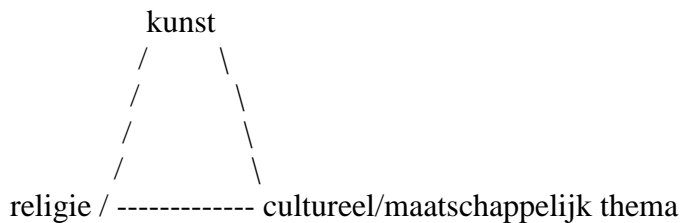
Het loont de moeite om te fantaseren over een extra artikel in de bundel rond dit onderwerp. Een dergelijk artikel zou naadloos passen achter het overzicht van Bob de Graaff over eindtijdverwachtingen in christendom en Islam of bij het artikel van Frank Bosman over videogames. Terrorisme is in de bundel ook voortdurend thema. Er is allerlei kunst ontstaan na 9/11. Dat zal nu ook weer gebeuren.

In mijn archief heb ik allerlei exemplaren uit de beeldende kunst die regelrecht met geweld te maken hebben. Ik denk aan Armando, aan geschilderde landschappen die recentelijk geëxposeerd werden van plaatsen waar geweld had plaats gevonden, en aan Marlene Dumas met haar werk rond de verschillende muren in Israël, de scheidingsmuur en de Klaagmuur. Geen kunst die je apocalyptisch noemt, omdat je er het overdonderende geweld niet ziet, maar het ligt er toch in de buurt. Ze doen het meest denken aan wat Stoker beschrijft over Gerhard Richter, kunst die te denken geeft en vervolgens diep verontrustend is. Ik loop daar over te peinzen.

1. De driehoek

In ieder geval ben ik het boek nog eens doorgewandeld met deze vragen verscherpt in mijn hoofd: wat is precies de verhouding tussen kunst en religie die uit de artikelen spreekt? Of tussen kunst en theologie. Behalve dat kunst en religie in het boek heel verwant zijn, kieren er ook verschillen tussen de artikelen door en die maken het des te interessanter.

Ik kom uit de opleiding van predikanten en daar heb ik in driehoeken leren denken (en dat gaat nog wat verder dan alleen de Vader en de Zoon en de Geest).

Tussen de drie begrippen kunst – religie en/of theologie – cultureel/maatschappelijk thema horen wederzijdse pijltjes te staan, de beweging kan dus linksom en rechtsom gezien worden.

Mijn vraag is: wat gebeurt er in het boek tussen deze drie gegevens/grootheden en waar zouden we het nog eens verder over kunnen hebben?

In de inleiding bent u heel duidelijk: kunst en religie verdiepen en verhelderen het leven. Ze hebben in mijn driehoek dus vooral een functie van boven naar re onder en van links onder naar rechts onder. Ze hebben samen een missie. Voorlopig zijn ze dus verwant en ze ondersteunen elkaar. Ik vergeet Parijs nu weer even.

Ik wil graag nader ingaan op de verschillende mogelijkheden in de driehoek.

a. De theoloog heeft een oordeel over kunst

De verhouding tussen religie en kunst is natuurlijk eeuwenlang de verhouding geweest tussen kerk en theologie aan de ene kant en kunst aan de andere kant. Kunst was toen ook meer een ambacht, dan iets artistieks. De kerk gaf opdrachten en bepaalde wat er gebeurde, vaak ook hoe, met welke inhoud en waar. Die verhouding veranderde, dat is een verhaal apart, maar ook in de 20ste eeuw waren er nog theologen van naam die knallende oordelen uitspraken over kunst, ongehinderd door enige gêne, of je dat wel kon doen en of de kunst niet haar eigen stem en zeggingskracht had waar jij je ook nog wel eens door in de war kon laten brengen. Gerardus van der Leeuw had een heel duidelijk idee over wat kunst moest zijn en Overbosch, de grote man van de Van der Leeuw Stichting kan onverfrozen melden dat een groot twaalfde-eeuws mozaïek over het laatste oordeel voor de kust van Venetië het enige kunstwerk is wat in Protestantse ogen kan deugen. De Van der Leeuw Stichting heeft zelf later ook nog opdrachten gegeven, maar gedroeg zich daarbij aanzienlijk bescheidener. Voor Karl Barth was Mozart het één en het al; er zijn talloze theologen die Bach het hoogste vinden en ik ken er ook die weglopen met Händel, dit alles ook vanuit theologische motieven.

b. Kunst als vreemdeling tegenover religie

Die verhouding (om op het tweede te komen) wordt nu breed anders gezien. Op mijn verlanglijstje staat dat ik nog eens wil uitzoeken waar in Romaanse, dus elfde en twaalfde-eeuwse kunst de subversiviteit van de ambachtlieden/kunstenaars stak (want die zie je af en toe tussen de kieren van het kunstwerk kijken), maar nu gaat het echt om een andere relatie. Ze kunnen samen optrekken, zoals u voorstelt, maar er zijn, denk ik, nog andere mogelijkheden. Die komen in het boek tussen de regels door ook ter sprake.

Er is kunst die niet alleen vanuit een ander perspectief samen met religie dezelfde richting uitwijst, maar ook kunst die je uit de voegen gooit, die de kijker of de hoorder van slag brengt. Het kan niet anders of de kunst brengt dan ook de religie of de theologie soms uit haar voegen.

Een citaat uit een recensie over een recent theater: ‘Totaal ontredderd uit een voorstelling komen, even helemaal niet kunnen en willen praten, en toch dat geluksgevoel dat je erbij mocht zijn. Zo’n zeldzame zielservaring overkwam me bij...’ schrijft Hanny Alkema in Trouw.

Ik las onlangs dat je kunst als een gast moet zien te ontvangen, een die je niet meteen begrijpt, maar naar wie je benieuwd bent, die je laat uitspreken, een die zijn of haar geheim nooit helemaal prijs geeft. Ik denk dat dat een te onschuldig beeld is, te netjes toch, te burgerlijk. En dan burgerlijk niet in de zin van gehaakte gordijntjes, maar in de zin van het autonome subject dat in taal en gedrag zijn omgeving in de hand heeft, of in de hand denkt te hebben, dus ten diepste ook

het gedrag van de gast. Maar dit soort autonomie is een illusie, ook tegenover de kunst. Als je alles in de hand wilt houden is de kunst een gast, maar onderhuids weet je: die gast laat ik alleen binnen als ik erop kan vertrouwen dat die zich netjes en beleefd gedraagt. Ik zou dus eerder willen zeggen: de gast is een vreemdeling die je huis binnendringt en je leven overhoop gooit. Er zijn prachtige films over een vreemdeling die het leven ontwricht, zoiets bedoel ik. Denk alleen aan *Teorema* van Pasolini (1968) of *Chocolat* van Lasse Hallström (1988).

De gedichten van Paul Celan dragen zelfs de vraag met zich mee of er na de Shoah nog zinvol gesproken kan worden en dus ook: of de theologie niet helemaal op de schop moest, iets wat de Berlijnse theoloog Friedrich Wilhelm Marquardt zich heeft aangetrokken en tot zijn levenswerk heeft gemaakt. In deze zin kan de kunst heeft de theologie tot in haar kern veranderd. Dan is het uit met het samen optrekken tussen religie en kunst, dan kan kunst geweld oproepen, zoals vorige week gebeurde. Een enkele keer dringt iemand een museum binnen en gaat met een mes een werk te lijf of met bijtend zuur. Dan is de kunst de vreemde geweest die ontwrichtte. Die heeft dan misschien – vinden wij – een geest ontwricht die toch al ziek was. Maar is dat niet te autonoom, te burgerlijk gedacht?

Voor mijzelf is Beckmanns grote schilderij in Stuttgart, de ‘Auferstehung’ een forse opschudding geweest voor mijn denken over dood en opstanding, ondergang en loutering dus. Het werk komt ook in het boek aan de orde. Overigens leerde ik daarmee van Stoker toch ook weer anders naar dit werk van Beckmann te kijken.

Het zal er wel mee te maken hebben dat ik uit de dialectische theologie kom, dat is iets wat ik niet meer uit mijn botten krijg en er zijn ook geen stoelen of banken meer te vinden waar ik dat onder kan steken. Dat wil ik ook helemaal niet. Daarom denk ik dat kunst en theologie in ieder geval ook aan elkaar gewaagd zijn, aan elkaar kunnen veranderen, en misschien klinkt dat nog te beleefd: aan elkaar overhoop gegooid kunnen worden.

2. Kunst als concentratie van het menszijn

Er is nog een andere werking van kunst, en in het boek zit die eigenlijk overal doorheen: kunst als concentratie van het menszijn, kunst als samengebald zicht op onze werkelijkheid. De kunst van het Duitse expressionisme, in het bijz. die van Franz Marc laat zien wat er aan – hoe zal ik het uitdrukken – apocalyptiek leeft als onderstroom in de samenleving in de aanloop naar de eerste wereldoorlog. Dat vond ik mooi verwoord in het artikel van Hans Alma. Kunst verheldert dus ook het klimaat waarin wij leven. Maar ook in de artikelen over videogames en film wordt dat zichtbaar, de onderstroom van een diep bedreigd levensgevoel, niet alleen in de aanloop naar de eerste wereldoorlog, maar ook nu.

Sinds een aantal jaren geef ik een leergang kunst en theologie voor predikanten en pastores en daar heb ik de vraag leren stellen: wat heeft dit werk uit de recente moderne kunst te maken met de cultuur waarin wij leven. Wat maakt het werk urgent? Een beetje een modewoord, maar goed. Ik houd er toch van. Waarom moest dit werk gemaakt worden? In een gesprek daarover komt er altijd urgentie boven drijven. Niet urgentie die de kunstenaar er expliciet in gelegd heeft. Kunstenaars die hun bedoelingen wel ter tale aan het publiek kunnen brengen zijn minder interessant dan kunstenaars die het desgevraagd alleen over vormen, materialen en kleuren kunnen hebben. Die vorm vroeg om die stip rood daar in de hoek en dit kneedbare materiaal nodigde me uit om die vorm te maken. Zoiets. Het woordeloze beeld brengt een nieuwe ervaring voort van de kijker of de lezer of de luisteraar.

Dus: religie beoordeelde kunst altijd; kunst verandert religie en theologie; en kunst geeft inzicht in de wereld waarin wij leven. Dat de wereld waarin je leeft ook voortdurend de manier beïnvloedt waarop je naar kunst kijkt – het is natuurlijk een wisselwerking -, is iets voor een ander moment. En dat kunst zelf ook religieuze ervaring voort kan brengen laat ik voor vanmiddag ook liggen. Dan heb ik steeds bij het lezen van het boek geprobeerd me een beeld te vormen van wat er in deze verhoudingen gebeurt in wat u schrijft. Ik kan alles mooi indelen in driehoeken, maar er verandert ook iets met mijn driehoek als ik lees.

3. Wat is apocalyptisch?

a. Cultuur

De vraag die in de loop van mijn geestesleven zich steeds meer opdrong was: wat zullen we apocalyptisch noemen? En is wat in de cultuur en in het wereldgebeuren als apocalyptisch ervaren wordt hetzelfde als er in de Openbaring van Johannes gebeurt? Nee dus, ook dat komt in uw boek aan de orde. In mijn iconografische compendia gaat het bij het begrip apocalypse alleen om de kunst die afgeleid is van het bijbelboek Openbaring. In die zin schrijft u met uw boek een nieuw hoofdstuk aan de moderne iconografie, het iconografische thema ‘apocalypse’ verwoord vanuit de cultuur, niet meer vanuit het bijbel lezen. Overigens maakte De Bijbel Cultureel daar ook al een begin mee. Ik deed al een poging: ‘apocalyptisch’ gaat over geweld, over gebeurtenissen die groter zijn dan wat je als mens kunt overzien, je ervaart ze als het ondermijnen van de wereld waarin je leeft. Apocalypse is beeldvullend. In die zin geeft moderne kunst inzicht in wat mensen ervaren wanneer er iets groots en heftigs gebeurt, iets wat ze niet kunnen overzien en wat heel bedreigend is. In de iconografie van de laatste decennia zijn we dat het thema van de Apocalypse gaan noemen. Videogames, maar ook al films als die van Indiana Jones. Het begrip apocalypse zoals dat in onze moderne Westerse samenleving gebruikt wordt, vult zich eigenlijk al langer met beelden van de oorlog in Vietnam, van 9/11, en welke ramp niet al, maar niet of nauwelijks meer met die van het bijbelboek.

In de geschiedenis van de iconografie rond de Apocalyps, waar het heel lange tijd vooral om de verbeelding van het bijbelboek gaat, is het juist grappig te zien hoe die begint met prachtige hoog middeleeuwse reeksen, de Bamberger Apokalypse en Spaanse handschriften. Vooral de twaalfde-eeuwse Bamberger Apokalypse is de rust zelve, met steeds een doodkalme Johannes links onder in de hoek die staat waar te nemen wat er boven hem gebeurt. In de schitterende reeks van Dürer zie je al een hoop onrust en oorlogsgeweld opkomen. Dat is dus voor mij bij het lezen van uw boek nog sterker een vraag geworden. Wat is de verhouding tussen wat nu in de cultuur apocalyptisch genoemd wordt en de oorsprong in het bijbelboek Openbaring? U noemt het ook: de huidige apocalypse-motieven sluiten vooral aan bij de meest heftige beelden uit het boek Openbaring, niet bij de beelden over de zielen onder het altaar, niet bij de beelden over het Nieuwe Jeruzalem.

Wat me verder opvalt en wat ook een paar keer genoemd wordt, is hoe het thema aan komt te hangen tegen andere thema’s uit de moderne iconografie, vooral de spectaculaire strijd tussen goed en kwaad. Gigantische oorlogen met heel veel doden, maar ook een goede afloop. Ik denk nog eens aan Indiana Jones, die ik voor mijn algemene ontwikkeling eens in een kerstvakantie helemaal heb zitten bekijken. Dat loopt altijd goed af. Dat lijkt op Ondergang als Loutering of ‘Per aspera ad astra’. Of als ik het ook even kneuterig mag zeggen: ‘na regen komt zonneschijn’.

Toch is er veel kunst rond het thema waarvan je vermoedt dat daar geen goede afloop in steekt. Herhaalde malen heb ik met groepen predikanten gekeken naar Beckmanns ‘Auferstehung’. Wat een moeite er niet gedaan werd om er toch een beetje licht in te zien en volgens mij kan het ook. De hoofdfiguur in het midden loopt over een baan licht naar de horizon. En hij durft de ellende en de kapotte lijven aan de wereld te laten zien. Dat kan je lezen als een daad van verzet tegen onrecht. Maar ik durf er mijn hand niet voor in het vuur te steken. Zelf ben ik geneigd Beckmanns werk te zien als een aanklacht tegen de Duitse christelijk-burgerlijke cultuur: is dit nu wat jullie bedoelden met je christendommelijkheid? Wilde jullie hier naartoe? Dat is dialectisch gedacht en ik denk dat daar mogelijkheden voor zijn.

b. Bijbel

Dat het in de moderne cultuur en in het bijbelboek over verschillende dingen gaat, als de term apocalypse genoemd wordt, is in het boek verschillende keren genoemd. Opvallend in de culturele kunstuitingen is dat de ondergang vooral domineert. Maar zoals Stoker is zijn slotbeschouwing laat zien – dat is niet de kern van het bijbelboek Openbaring. Daar gaat het niet om de overmacht van

geweld te laten zien, maar de stem te laten horen van de zielen onder het altaar. Daar gaat het niet om de wereldstrijd tussen het Goede en het Kwade, maar om tranen die gedroogd moeten worden. Het gaat in het boek om de bemoediging van martelaren.

4. Openbaring anders lezen

In de leergang waar ik het over had komt altijd de vraag aan de orde: Wat doet kunst? Predikanten hebben daar een beetje de neiging om de kunst inderdaad de rol van de preek te geven – die moet altijd troosten en bemoedigen. Maar sommige mensen hebben even geen troost en bemoediging nodig. Zij willen nieuw inzicht, ze zoeken een doorbraakje, een nieuwe weg. Dat staat in het boek ook expliciet vermeld: kunst geeft nieuw inzicht. Bij mijn weten troost en bemoedigt het soms ook. Kunst kan ook verheffen, in religieuze, in mystieke zin, in een soort zelfverlies. Kunst kan confronteren – dat merk je als je knorrige mensen langs zeer gewelddadige of zeer erotische schilderijen ziet lopen. Waarmee kunst dan confronteert is een volgende vraag. Kunst kan ontregelen, al is dat in de kunstkritiek wel een erg modieuze term geworden. Maar het is een variant van het bezoek van de vreemde die alles overhoop gooit, en dat is erger dan ontregelen. Als je ontregeld bent kun je thuis nog een glas rode wijn gaan drinken. Als de vreemde je uit je vertrouwde huis gegooid heeft, kan je alleen stuurloos over straat gaan.

Wat kunst ook teweeg brengt is dat het een andere taal veroorzaakt. Ik meen dat terug te zien bij Johan Goud, die de drie mogelijkheden noemt van het getuigenis, de literaire opwekking en de vereeuwigende blik. Geen van drieën zijn het theologisch geijkte termen, maar ik hoop ze wel te gaan gebruiken. U ordent in het boek al deze werkingen van kunst wat anders, maar daar gaat het mij nu niet om. Dat maakt ook niet veel uit.

Ik heb nog één ander ding: kunst kan ook de grens van kunst laten zien. En daar moet ik bij het thema apocalypse en wat u daar allemaal te zien en te horen en te lezen geeft ook aan denken. Ik kwam daarop door een artikel van Heleen Pott, Na de apocalyps, Herinneren en vergeten in Hiroshima mon amour in een bundel van promovendae bij het afscheid van Theo de Boer. Zij schrijft hoe de kunst bij heel grote verschrikkingen zelf op haar onmacht stuit en niet anders meer kan dan deze onmacht laten zien. Zoals in het geval van Hiroshima. Heleen Pott citeert de auteur van Hiroshima Mon amour, Marguerite Duras: ‘Het is onmogelijk om over Hiroshima te spreken. Alles wat je kunt doen is spreken over de onmogelijkheid om over Hiroshima te spreken’. Haar boek is een filmscript en dat gaat in feite over deze onmogelijkheid. Je zegt dat iets niet te zeggen is. Je laat zien dat iets onafbeeldbaar is. Je laat atonaliteit horen. Of je zwijgt of stottert in elke taal. Het is ook het thema van Paul Celan.

In de oefeningen met predikanten ga ik altijd na waar de kunst de theologie of de exegese verandert. Pas als er iets verandert, gebeurt er iets. En bij deze grens van de kunst schiet me het halve uur te binnen dat er ergens in Openbaring in de hemel gezwegen wordt. En Elia aan wie God zich laat zien voorbij de apocalyptische storm en voorbij het apocalyptische vuur, in de stem van de stilte. Dus wat kunst kan doen is dat ze jou aan zich voorbij voert naar waar er geen beeld en geen geluid en geen geur meer is, geen taal.

Dit alles precies uitzoeken blijft ingewikkeld. Er is kunst rond het thema apocalyps die vooral een dieper verstaan van de cultuur oplevert, de angst en het overweldigd zijn, het gewelddadige, niet kunnen zonder een goede afloop en eind goed - al goed. zoals videogames. Er is ook kunst die de bijbeltekst verheldert, zoals Marc Mulders dat op verschillende manieren doet. En ik denk Beckmann eigenlijk ook. Er is kunst die het allebei doet. Misschien kun je Openbaring niet meer lezen zonder aan het werk Angelus Novus van Paul Klee te denken en omgekeerd kijk je naar die tekening en je denkt aan Johannes. Ze zijn niet meer los verkrijgbaar.

5. Vragen

Een enkele vraag heb ik ook: zelf ben ik christelijk theoloog, uit de hoek van de dialectische theologie. Ik ben op het terrein van religiewetenschappen minder thuis. Op zijn minst heerst daar een ander jargon. Hoe zit het in beide wetenschappen met registeren, ordenen en fenomenen

beschrijven? En is het zo dat theologen vooral getuigen? En religiewetenschappers vinden ook iets. Wat is in de beide taken van wetenschap in uw ogen de methode? En hoe verhouden die methodes zich tot elkaar? In religiewetenschappen kan het gaan om het natrekken van de hoop op een nieuw Europa. In de theologie om de God van de 'weerloze overmacht'. Ik citeer in beide gevallen. Het verschil in benadering tussen beide disciplines bleef wat mij betreft onder de oppervlakte. Ik zou benieuwd zijn naar een gesprek erover.

6. Slot

Wat het boek mij gebracht heeft is extra kleur en bewegelijkheid in van alles wat ik al in het hoofd had. Als een boek goed werkt, dan ga je niet beoordelen of je dit goed vond en dat niet, maar dan ga je bij jezelf na, wat er al lezende gebeurd is. Dan verandert er iets bij jezelf, net als tegenover kunst. Daar heb ik iets over verteld. Ik heb weer wat meer mogelijkheden gezien in de verhouding tussen theologie en kunst.

En eigenlijk popel ik om de volgende deeltjes te zien verschijnen. Want ik heb begrepen dat die er komen. Wat gaat u doen met kruis en lijden, wat met bijv. de annunciatie en het brengen van een overdonderende boodschap, wat met schepping en natuur, etc.. Wat gaat u doen met het heilige en met God? Nou ja, etc.